

ALISA U ZEMLJI ČUDA: ISTRAŽUJUĆI O ŽENAMA I RODU U BOSNI

Elissa Helms

Na bosanskom jeziku, moje ime fonetski zvuči kao bosanska verzija Alice, *Alisa*. Pa tako, dok sam radila antropološko istraživanje u Bosni, nebrojeno puta su me označavali kao “Alisu u Zemlji čuda”. Ovo doista jeste, govorili su mi, zemlja čudesa – ovo je Balkan, ovdje se baš sve može dogoditi¹. A od mene kao Alise se niti ne očekuje da sve ovo razumijem, kad sav taj kaos – rat, raspad Jugoslavije, strana intervencija itd. – tako su mi kazali, ni njima samima nije jasan. Kad bi moji sugovornici doznali da me zanimaju rodni odnosi ili ‘žensko pitanje,’ samoomalovažavanje bi išlo još i dalje. Počinjale bi šale na račun nasilnog, primitivnog i priprostog bosanskog (balkanskog) seljaka i ‘njegove,’ sukladno tomu, podređene žene. Podjednako često sretala bih Bosance koji bi zauzimali obrambeni stav pretpostavljajući kako i ja robujem nepravednim stereotipima o Bosancima, uključujući tu i rodne stereotipe. U stvari, iskusila sam raznorodne reakcije i preduvjerjenja kod Bosanaca s kojima sam se susretala, ali, kako ću ovdje pokazati, oni rijetko iskaču iz seta (rodnih) civilizacijskih stereotipa prema kojima su akademski krugovi toliko kritični, ali koji su i te kako uvriježeni u svakodnevnim međuljudskim odnosima u Bosni.

Bez namjere da dam potpun uvid u sve obimnija istraživanja na ovu temu, ukratko ću se osvrnuti na to šta podrazumijevam pod civilizacijskim stereotipima. Počela bih od koncepta orijentalizma Edwarda Saida, u kojem je opisan diskurzivni projekt građenja predstave o ‘Istoku’ tokom kolonijalne ere, kao nazadnom, primitivnom, manje racionalnom, više vezanom za tradiciju i u svakom pogledu

¹ Nekoliko puta nazvali su me i *Alisom iz Zemlje čuda* što bi obavezno izazvalo komentare o drugosti ‘Amerike’ i ‘zapada’.

inferiornom u odnosu na moćni, racionalni, civilizirani 'Zapad'.² Ovom se logikom vodilo i stvaranje predstava o ostalim dijelovima nezapadnog svijeta, uključujući Balkan, iako ovdje, kako tvrdi Maria Todorova, taj fenomen uzima drukčiji oblik zbog geografskog položaja Balkana na Europskom kontinentu. Todorova tako ističe sličnu, ali ipak drugačiju formu reprezentiranja, koju je ona nazvala 'balkanizam' u kojem je ovo područje okarakterizirano ne kao 'drugo' Europe, nego kao njeno nedovršeno sopstvo, još uvijek nazadno i primitivno, ali nekako u tranziciji – područje negdje između homogeniziranih blokova 'Istoka' i 'Zapada'.³ Prema Todorovoj, Balkan nije personificiran u feminiziranom, erotičnom 'drugom' orijentalizma, nego u nasilnom, grubom, hipermaskulinom seljaku. Od početka rata u Bosni, njenu izvanjsku sliku značajno su oblikovale i bosanske žene – kao žrtve ratnoga silovanja i etničkog čišćenja, a u feminističkim krugovima i onima koji se bave ljudskim pravima, kao plemenite, antinacionalističke i okrenute miru.

U samoj Bosni i u ostatku bivše Jugoslavije utjecaj ovakvih predstava je očigledan. Bez suprotstavljanja ideji kako postoje odvojeni kulturni blokovi koji se mogu raspoznavati po svojevrsnim osobinama (karakteristikama) i rangirani po stupnju civiliziranosti, stanovnici regiona (uz nekolicinu izvanjskih promatrača) neprekidno se nastoje pozicionirati unutar raznih hijerarhija 'Zapada' i 'Istoka', 'Europe' i 'Balkana', čak 'orijentalnog' i 'okcidentalnog'. U onome što je jedna znanstvenica nazvala "reprodukcija orijentalizama" (nesting orientalisms), svaka grupa nastoji sebe pozicionirati kao dio Europe, smatrajući, šaljući one koji su južnije i istočnije, na Balkan, Bizant, među Muslimane/Istočnjake, u svakom pogledu među nazadne i manje vrijedne.⁴ U Bosni ovakva su pozicioniranja sveprisutna, osnažena nesigurnošću vremena, neprekidno pod lupom onih izvana i beskrajinim raspravama o tomu 'kuda ide Bosna' poslije ratne kataklizme. Ali nije sve uokvireno samo balkanizmom; retorika orijentalizma o neeuropskom, muslimanskom svijetu također je igrala ulogu kako kod sekularnih, tako i kod religioznih muslimana, koji su se iz petnih žila trudili istaknuti razliku u odnosu na oblike islama koje povezujemo sa Srednjim Istokom, naglašavajući svoj europski identitet, a nastojeći omalovažiti sve što je neeuropsko 'drugo'. Kao što ću dalje pokazati, ova su osjećanja često

² Edward Said, *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.

³ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997.

⁴ Milica Bakić-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia," *Slavic Review* 54(4), Winter 1995.

iskazivana u odnosu na žene i rodne odnose.⁵ Dok ovi diskursi civilizacijske superiornosti imaju mnoge forme, čak i suprotne standardima, koji postavljaju moralni, produhovljeni 'Istok' nasuprot trulog, bezdušnog 'Zapada', ideja o nepromjenjivim kulturalnim suprotnostima rijetko kad se pokušava prevazići.

Istraživanje na koji se ovdje pozivam odnosi se uglavnom na dvogodišnji terenski rad na pripremi disertacije, koji sam obavljala u Zenici i Sarajevu tokom 1999. i 2000. godine, ali i tokom kraćih boravaka prije i poslije toga. Intervjuirala sam i družila se sa ženama, aktivnim u ženskim nevladinim organizacijama, te formalnim stranačkim političarkama u ovim gradovima, ali i širom Bosne i Hercegovine. Fokusirala sam se na načine na koje one reprezentiraju sebe i svoj rad u javnosti, pogotovo kad su u pitanju etnički i religijski identiteti, nacionalizam i politika, kao i u odnosu na strane donatore i institucije ('međunarodnu zajednicu').⁶ Živjeti u zajednici i družiti se s najrazličitijim ljudima dio je etnografske metode za koju sam obučavana kao socijalno-kulturna antropologinja u Sjedinjenim Državama. Kao i svaki istraživač i ja sam, naravno, stigla s vlastitim preduvjerenjima i političkim stavovima, ali sam također bila inspirirana i novijim kretanjima u antropologiji, pogotovu feminističkoj etnografiji, koja nagoni istraživača/icu da prepozna vlastite predrasude i kontinuirano testira svoje percepcije i zaključke u odnosu na drukčija čitanja. No nije trebalo da brinem, stoga što su se ljudi koje sam sretala, unutar i izvan krugova ženskih nevladinih organizacija i političkih aktivistkinja, neprekidno suprotstavljali mojim gledištima, čak mi često pripisujući potpuno različite ciljeve i preduvjerjenja.

Kao Amerikanku, često su me neizbježno smatrali predstavnicom međunarodne zajednice ili 'zapada' općenito. Neki su čak pretpostavljali da imam veze s donatorima, ili da im, zbog lakšeg pristupa ostalim strancima, mogu pomoći da se domognu fondova ili zaposlenja. Morala sam paziti da li je to što mi ljudi govore, u stvari ono što pretpostavljaju da bi donatori voljeli čuti. Ali, kad bih naglasila da radim istraživanje i da nisam ni iz kakave donatorske agencije, bilo je

⁵ Ovo sam detaljno analizirala u *"East and West Kiss": Gender, Orientalism, and Balkanism in Bosniac Discourses*,⁶ radu prezentiranom na konferenciji *Trouble with the Balkans: The First Feminist Balkan Conference*, Sarajevo, 1-3 novembar, 2004.

⁶ Vidjeti Elissa Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-war Bosnia-Herzegovina*, Ph.D. Dissertation, University of Pittsburgh, 2003. Dostupno na: <<http://etd.library.pitt.edu/ETD/available/etd-08212003-114548/>>.

i takvih članica NVO koje bi postajale manje prijateljski raspoložene ili izbjegavale da se jave na moje pozive. Za Bosance koje sam sretala neobavezno, bila sam sve, od predmeta zanimljive radoznalosti ("Vidi što je dobro naučila naš nemogući jezik!"), preko statusnog simbola ("Ovo je naša *Amerikanka*"), do prilike da se pametuje ("Znate, Bosnom su vladali Turci"), ili kanaliziraju frustracije ("Vi stranci dolazite samo zbog para"), do *de facto* političkog predstavnika ("Vi Amerikanci ste mogli davno zaustaviti rat, ali vi mrzite muslimane!") i špijuna ("Neću ja pričati s CIA-om!"). Međutim, ništa nije bilo tako nepredvidljivo kao rodne teme, pogotovo u kombinaciji s islamom.

Tačno je da je, pogotovo od rata naovamo, mnogo stranaca tumaralo Bosnom – novinari, mirotvorci, humanitarni radnici, predstavnici međunarodne zajednice, konsultanti i drugi 'stručnjaci'⁷ – i među njima previše onih koji su pokazivali očito neznanje o mjestu gdje se nalaze, a ponekad je to imalo i tragične posljedice. Stoga je oprostivo što moji sugovornici nisu očekivali od stranaca da razumiju niti najosnovnije činjenice o Bosni i njenim ljudima. No njihove su pretpostavke znale otići i mnogo dalje. Često sam sumnjičena ne da *ne znam ništa*, nego da je to što znam potpuno pogrešno, baš kao da 'svi Amerikanci misle kao George W. Bush'. Kad sam 1997, u podrumskom prostoru Šarene džamije u Travniku sjedila s jednom 'muslimankom-vjernicom', neki muškarac je namjerno prečuo moje pitanje o specifičnosti islama u Bosni, koje je bilo upućeno njoj. Prekinuo nas je, derući se prijeteće: "Tražiš fundamentaliste?! Daćemo ti mi fundamentaliste!!" Dok ovaj čovjek očito nije bio osoba s kojom bi se moglo razgovarati o suptilnostima lokalnih značenja, buni to što su čak i oni muslimani vjernici koji su bili otvoreni za takve razgovore često su nerado razgovarali sa mnom ili su zauzimali obrambeni stav. Tražili su potvrdu da neću krivo interpretirati njihove riječi ili 'oklevetati' islam. Jedna mlada žena, članica 'vehabija', razgovarala je sa mnom u hodu, dok smo šetale ulicom Ferhadija u Sarajevu; tek kad se uvjerila da nemam zlih namjera, predložila je da sjednemo u kafić. Pa i tad je poluozbiljno, a pola u šali, pitala imam li diktafon skriven u tašni. Druga pak jedna mlada vjernica mi je rekla kako nerado, ali ipak pristaje na susret samo zato što nisam novinarka. Objasnila mi je: "Kad ste rekli da se radi o disertaciji, podrazumijevala sam da

⁷ Britanska antropologinja Cornelia Sorabji primijetila je znatnu razliku između ambivalentnog prijema koji je doživjela u Sarajevu od rata, nasuprot onom u vrijeme istraživanja sredinom osamdesetih kad je tretirana kao osvježenje i novost (privatna prepiska 2003).

ćete nastojati držati se izvjesnih standarda i nećete izvrtati moje riječi, kao što sam vidjela bezbroj puta do sada kad god stranci intervjuiraju ljude. To se događa pogotovu u kontekstu islama." Razumljivo, ali ne manje frustrirajuće za mene, postojala je jedna temeljna sumnja kako zapadnjaci, osobito Amerikanci, imaju nepopravljive predrasude prema islamu – a bilo je to prije 11. septembra!!!

Najčešće, ove probleme bi dodatno pogoršavalo moje fokusiranje na žene. Mnogi od mojih sugovornika pretpostavljali su da to što se interesiram za rodne odnose mora biti stoga što želim kritizirati islam zbog njegovog užasnog tretmana žena. Gotovo svatko se silno trudio da me uvjeri kako 'nema problema'. Jedna mi je žena u *Islamskoj zajednici* rekla, netačno⁸, kako "niko iz Bosne ne piše o ženama i njihovom statusu, vjerovatno zato što problem u stvari ne postoji. Valjda bi to trebao raditi neko odavdje, a ne stranac. Ali najčešće, kad se o nekoj temi piše, to je zato što se uoči problem." Nije iznenađujuće da se moj odnos s ovom ženom nije dalje razvijao, iako mi je poklonila dva intervjua, od kojih je svaki trajao gotovo dva sata. Ovakva reakcija je nedvojbeno povezana, svjesno ili nesvjesno, sa sličnim pokretima u muslimanskim zemljama kao odgovor na instrumentalizaciju simplificiranih nazora o ženskom statusu u islamu kako od strane političara, tako i feministica zapadnih kolonijalnih sila i odnedavno SAD-a. Ovakve kampanje malo su učinile za stvarno poboljšanje života žena, a mnogo za jačanje zapadnih interesa u muslimanskim zemljama i, kao posljedica toga, jačanje nacionalističke identifikacije sa islamom u opoziciji prema Zapadu.⁹

⁸ Čak i tada, lokalne ženske NVO bile su uključene u javnu kritiku položaja žene u društvu na raznim razinama, mada ne jako vidljive. Kad je u pitanju pisanje, pojavilo se već tada nekoliko članaka koje su napisale lokalne novinarke i aktivistkinje, koje su kritizirale žensku potčinjenost u Bosni, iako su objavljeni u izdanjima koja ovim ženama i nisu bila baš najomiljenija, ili u niskotiražnoj literaturi koju su izdavale ženske NVO financirane sa zapada (npr., Duška Andrić-Ružičić, "War Rape: Political Manipulation of Survivors." In *Feminists Under Fire: Exchanges Across War Zones*, Wenona Giles, Malathi de Alwis, Edith Klein, and Neluka Silva (eds.). Toronto: Between the Lines Press, 1999: 103-113; Edina Bećirević, "Ministar poljoprivrede Ahmed Smajić usporedio je žene sa priplodnim junicama: U svakoj civiliziranoj zemlji on bi već bio smijenjen!" *Slobodna Bosna*, 13. novembar, 1999: 19-21; Jasna Šamić, "Alija Izetbegović: Portret tolerantnog totalitarca," *Dani*, 10. mart, 2000: 50-51; Vildana Selimbegović, "Gola politika i pokrivene žene: Budućnost pod nikabom," *Dani*, 10. mart, 2000: 38-39; i članci Rade Sesar in *Ženi* 21).

⁹ Kao primjere šire literature na ovu temu, vidjeti Lila Abu-Lughod, "Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and its Others." *American Anthropologist* 104(3), 2002: 783-90; Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. New Haven: Yale University Press, 1992.

Isto tako, Bosanci koji nisu religiozni, ali se ipak identificiraju sa svojim islamskim korijenima i/ili bosanskim identitetom, često su smatrali da moj fokus na žene znači kako želim njihovo društvo dokumentirati kao 'primitivno i patrijarhalno'. Neki su lamentirali da je to čak i tačno, ali samo među radničkom klasom, izbjeglicama i seljacima. Drugi bi opet ovakve osude skretali ka susjednim i simbolički 'inferiornim' društvima – na Rome, Albance, Crnogorce – kao da žele reći, 'pa možda i nismo savršeni, ali nismo ni blizu kao *oni drugi*'. Kad bismo temu vratili na žene i rodne uloge u Bosni, bila sam nebrojeno puta počašćena pričama o okrutnim patrijarhalnim običajima među tim 'drugima', naročito o nasilnim činovima usmjerenim na žene. Na taj način ovi 'drugi' bili bi oslikani kao potpuno različiti, nazadni i patrijarhalni, nasuprot prosvijećenim, sofisticiranim, uglađenim građanima s kojima navodno upravo razgovaram.¹⁰

Još jedna česta predrasuda s kojom sam se suočavala jeste denuncijacija kako sam došla u Bosnu da 'mijenjam bosansku ženu' u nekakav zamišljeni zapadnjački feministički prototip. Bez obzira na razna objašnjenja koja sam pokušavala dati o procesu istraživanja, ovo bi odmah izazvalo uopćavanja i generalizacije o obiteljskom i društvenom životu na 'Zapadu'.¹¹ Obaviješteni iz tako pouzdanih izvora kao što su Oprah Winfrey i Phil Donahue i nedvojbeno godinama izloženi antifeminističkoj propagandi socijalista i nacionalista bez razlike, čak i obrazovani Bosanci iskazivali su mišljenje da ženska emancipacija i 'feminizam' vode narušavanju rodničkih odnosa i obiteljskog života što se, uvjeravali su me, već dešava na Zapadu. Izgleda da su ljudi zamišljali kako se u SAD-u većina brakova završava razvodom, kako se djecu izbacuju iz kuće čim napune 18 i kako porodice međusobno ne komuniciraju i ne podržavaju se. (Istovremeno, iščuđavali su se kako mi je *mati* mogla 'dozvoliti' da sama putujem tako daleko!). Kao eho strahova nacionalističkih i vjerskih vođa, mnogi su s gnušanjem govorili o Zapadu zbog *tolerancije, čak i ohrabriranja homoseksualnosti*. To se nikad ne bi moglo desiti u

¹⁰ Antropolog Stef Jansen uočio je sličan fenomen u Zagrebu i Beogradu, ne uzimajući u obzir rod: "Svakodnevni Orijentalizam: Doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu," *Filozofija i društvo* 18 (2002): 33-71.

¹¹ Rastuća su i istraživanja koncepta Okcidentalizma, ili homogeniziranih konstrukcija 'zapada'. Vidjeti npr. James Carrier (ed.), *Occidentalism: Images of the West*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Bosni, uvjeravali su me, osnažujući ideju tradicionalnih, dakle, patrijarhalnih, rodni i spolnih normi i ispoljavajući *homofobiju* koja je često povezana s *mizoginijom*.

Neki Bosanci (uglavnom muškarci) također su lamentirali zbog promjena koje su proizašle iz narastajućeg odbijanja svojevršnih patrijarhalnih zabrana i običaja kod bosanske žene, implicirajući kako je to krivnja 'emancipacijskih' pokreta i utjecaj feminizma. Uprkos povijesti jugoslavenskog feminizma koja seže do sedamdesetih godina prošlog stoljeća (i ranije),¹² *feminizam se smatra uljezom kojeg su međunarodna zajednica i njeni lokalni NVO plaćenici unijeli u Bosnu*. Strane feministice tako neizbježno spadaju u ove gotove stereotipe. Zeničani se odmah prisjete kratko očišane strankinje, još k tomu lezbejke, koja se pojavila u ženskoj organizaciji Medica Zenica s ciljem, nagađalo se, da 'prevede' bosanske žene na... Prijatelji su mi, s potpunim uvjerenjem u to što kažu, govorili da, pod tutorstvom ovih stranih feministica, Medica "uči lokalne žene mrziti muškarce". Ovakve osude oslikavale su način na koji se u zajednici gledalo na rad Medice u tim ranim danima bliske suradnje s Njemicama s kojima su osnovale organizaciju. Od tada su se, izgleda, mišljenja o ovoj organizaciji popravila, ali, iz mog iskustva, smatralo se da veći dio onog 'što valja' u njihovom radu odnosi se više na konkretne usluge koje pružaju, nego na njihova politička stajališta o rodni odnosima ili veze s 'feminizmom'. To što se mišljenje poboljšalo više je zasluga opreznog pristupa u odnosima s javnošću Medicinih aktivistkinja – uključujući izbjegavanje te riječi što počinje sa F – kao i ciljanog rada sa onima koje su preživjele nasilje i lokalnim ustanovama koje im pružaju pomoć.

¹² Kao i u ostatku Europe tog vremena, raznorodni feministički pokreti pojavili su se na tlu buduće Jugoslavije kasnog 19. i ranog 20. stoljeća (Thomas A. Emmert, "Ženski Pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920's," u Sabrina P. Ramet (ed.), *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park, PA: Penn State University Press, 1999: 33-49; Vlasta Jalušić, "Women in Interwar Slovenia," u Ramet (ed.), *Gender Politics in the Western Balkans*: 51-66) i nastavili se tokom drugog svjetskog rata aktivnim učešćem žena u partizanskom pokretu i Antifašističkom frontu žena, koji je komunistička vlast ukinula 1950. (Barbara Jančar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia*. Denver: Arden Press, 1990; Barbara Jančar, "Neofeminism in Yugoslavia: A Closer Look," *Women & Politics* 8(1), 1988: 1-30; Lydia Sklevicky, "Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata" (u dva djela), *Polja* 308 & 309 (oktobar & novembar 1984): 415-7, 454-56.). Bosna i Hercegovina je bila uključena u ove aktivnosti, iako su se feminističke grupe drugog vala koje su formirane sedamdesetih i osamdesetih koncentrirale u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu, zaobilazeći Bosnu sve do nedavnoga rata i nakon njega.

Navodim ove reakcije ne da bih ih prikazala *kao sveprisutne*, nego zato što sam se tokom mog istraživanja veoma često susretala s njima. Naravno da sam susrela i mnoge koji su bili sasvim dobro upoznati s globalnim trendovima, znali puno o međunarodnoj intervenciji u Bosni i bili u stanju dati razumnu kritiku kako vlastitog društva, tako i 'zapadnih' društava, čak i kad je u pitanju gender. I nisu svi mislili da sam došla s ciljem predstaviti Bosnu u lošem svjetlu. Ili je bar tako izgledalo na površini. Međutim, često bi se uskoro pokazalo, da čak i ta širina i otvorenost kod ljudi koji sebe svrstavaju u moderne, kozmopolitske i sekularne, krije izvjesne predrasude o ostatku Bosne – o tim i inim nekulturnim, primitivnim, patrijarhalnim seljacima. Drugim riječima, sebe bi olako svrstavali u isti prosvijećeni, moderni koš zajedno sa mnom, smatrajući da imamo prava suditi seoskom stanovništvu zbog njihovih 'nazadnih' običaja i vjerovanja. Aktivistice ženskih NVO naglašavale bi, na primjer, kako su one urbane, obrazovane, moderne žene, nešto potpuno suprotno slikama koje su prikazivane na CNN-u tokom rata. Ili, kako mi je jedna Zeničanka istaknula: "Nismo mi stare seljanke kako nas prikazuju svjetski mediji."¹³ Ovo je bilo naročito važno kad su u pitanju rodni odnosi i položaj žena. Gradske žene željele su da ih ni na koji način ne povezujem s tim nazadnim seoskim načinom života u kojem su žene potlačene, izložene nasilju, vezane za kuću, neobrazovane i zavisne od nasilnih i primitivnih muškaraca. Neke potaknute teme, više od drugih, iznosile su ovo na površinu. Nacionalizam je ocijenjen tipičnim za seljake i neobrazovane; postojanje nacionalističkih likova, nedvojbeno urbanog porijekla, objašnjavalo se time kako se radi o 'seljacima u glavi'. Kao što sam već rekla, rodne teme odvele bi mnoge Bosance na priču o nasilju i patrijarhalnim običajima u 'seljaka', bez obzira što dokazi govore suprotno: studija koju je uradila Medica pokazuje *jednak stupanj domaćeg nasilja u urbanim, prigradskim i seoskim područjima općine Zenica*.¹⁴

Često se činilo da je jaz između urbanog i ruralnog veći nego između 'Bosne' i 'Zapada' ili bilo kakvih etničkih podjela. (Ovo, uprkos činjenici o čestim romantičnim predstavama o selu kao mjestu 'autentične' bosanske – bošnjačke, hrvatske, srpske – kvintesencije.) Ali ovakvo distanciranje od ruralnog podrazumijevalo je i

¹³ Citirano u: "Politics is a Whore": Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina. u *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Xavier Bougarel, Elissa Helms, i Ger Duijzings eds. Aldershot: Ashgate.

¹⁴ *Medica Zenica, (Ne)Živjeti s nasiljem. Zenica: Medica Zenica Infoteka, 1999.*

želju predstaviti se kao 'Zapad', 'Europa', a ne *pokvareni Balkan*. Bilo je stoga važno pokazati da *Balkan stanuje na selu*, a da su 'gradski ljudi' to prevazišli. Bošnjaci su uočavali čak i veću opasnost da će biti povezani s *neeuropskim izdanjima islama*, a to ih je odvodilo ka orijentalističkim konstrukcijama. Jedna 'muslimanka-vjernica' iz Zenice, iznoseći uobičajene primjedbe o imidžu bosanske žene u međunarodnim medijima, dodala je s indignacijom: "Pa nismo mi Kurdi ili tamo neki, mi smo civilizirani!" Mediji su potencirali zastrašujuće slike žena sa tamnim zarovima i rukavicama – *nikabima* i *burkama* – pa čak i o širenju ženskog obrezivanja u Bosni (pokazalo se da su to samo glasine).¹⁵ Bosanci/ke koje sam susretala naglašavali su, pozivajući se na način odijevanja i tretman žene, ogromnu razliku između *europskog bosanskog islama* i njegove *azijske* ili *srednjoistočne inačice*. Nastavnica na Islamskoj pedagoškoj akademiji koristila je običaj da studenti i studentice sjede zajedno u klupama kao dokaz tvrdnji da su *Bosanci 'Europljani'* i da nemaju veze s *radikalnim mudžahedinima i vehabijama sa Srednjeg Istoka*.¹⁶

Dakle, prizivanje civilizacijskih stereotipa nije korišteno samo kao odgovor isključivo na rodnu segregaciju, ekstremno pokrivanje ili drugu vrstu patrijarhalne kontrole nad ženama. Nego i za suprotno. Često sam imala priliku vidjeti urbane, obrazovane muškarce (pa i neke žene) kako se uživljavaju u ulogu primitivnog, običnog balkanskog/bosanskog seljaka¹⁷ ne bi li prikazali macho ponašanje, očekivanja i tradicionalne (patrijarhalne) rodne uloge, pa i nasilje nad ženama. Ove su uloge najčešće predstavljene u polušali, u stilu 'viceva o Muji i Sulji'. Ne možemo ne smijati se *beznadežnom neznanju* ovih seljaka-anegdotskih protagonista i njihovih primitivnih mentaliteta, ali oni su tu također i da ismiju pretencioznost 'civiliziranog' svijeta. U slučaju današnje Bosne izgleda da je slavljenje primitivnog dijelom povezano s pritiskom međunarodne zajednice za pridržavanje standarda ljudskih prava, zakonitosti i demokracije s jedne strane, i s druge, muške zebnje zbog teškoća u održavanju njihove uloge hranitelja (u teškim ekonomskim prilikama), *nadiranja žena u do sada dominantne muške prostore*

¹⁵ Jelena Padovan, "Ko i kako obrezuje žene? Nema toga u Bosni?" *Start Bosne i Hercegovine* broj 52, 7. novembar 2000: 32, navedeno u Helms, "'East and West Kiss'."

¹⁶ Helms, "'East and West Kiss'."

¹⁷ Za slična razmatranja o Srbima u Vojvodini, vidjeti Mattijs van de Port, *Gypsies, Wars, and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.

kao što su politika, policija i novi, često profitabilan, nevladin sektor.¹⁸ Humorno identificiranje s ruralnim, primitivnim praksama omogućava muškarcu da povрати osjećaj muškog ponosa, ismijava međunarodnu zajednicu (uključujući i mene kao [feminističku?!] istraživačicu sa 'Zapada'), ali svakako zadržavajući njegovu pozitivnu samoidentifikaciju kao urbanog, produhovljenog i 'modernog' čovjeka.

'Moderni' stavovi, međutim, ne moraju značiti otklon od patrijarhalnih predrasuda o ženskim ulogama ili gole mizoginije. I dok su pripadnice/aktivistice ženskih nevladinih krugova koje sam pratila nastojale govoriti o 'zapadu' i 'modernitetu' kako idu ruku pod ruku s većom ravnopravnošću spolova i manje seksizma, za neke obrazovane, urbane Bosance *'liberalno' ponašanje značilo je uglavnom veću seksualnu dostupnost žena.* Takvi su muškarci preferirali slabljenje patrijarhalnih seksualnih tabua, ali ne kao puta ka većoj slobodi i neovisnosti žena, nego kao nečega što će im garantirati seksualnu dostupnost više žena bez 'staromodnih' konvencija kao što je brak. U isto vrijeme želeći da budu smatrani modernim i liberalnim, ipak im nije padalo na pamet da ispitaju osnove nekih privilegija koje kao muškarci uživaju. *Naravno, ovakve su rekacije moguće samo u neobaveznom razgovoru, nikad u javnosti.* No to čini manje iznenađujućim seksistička ponašanja i stavove u nevladinim organizacijama, organizacijama za ljudska prava i međunarodnim ustanovama kojima dominiraju muškarci (uključujući strance). Dodatno, stiče se dojam da se 'ženska pitanja' ili ravnopravnost spolova ne uzimaju uvijek za ozbiljno pored 'važnijih' pitanja etničkog pomirenja, sigurnosti, političkih i ekonomskih reformi, *kao da gender ne prožima svaku od ovih sfera.*

Na koncu, zbog predrasuda o feminizmu koje jednako egzistiraju u Bosni kao i 'na Zapadu' morala sam isticati kako moja namjera nije bila osuditi sve 'muškarce' za seksizam, a 'žene' posmatrati kao moralno superiorne i nedužne žrtve. Kao što su feministička rodna istraživanja davno naglasila, patrijarhat je društveni sistem u kojem muškarci dominiraju i žanju izvjesne privilegije, ali to ne znači da

18

Za analizu uloge viceva i rodnog, kao i moje uloge kao istraživačice među zeničkim policajcima, vidjeti Elissa Helms, "'Tearing Apart a Cat' as Domestic Violence Prevention: The Bosnian Police as a (Gendered) Joke," rad prezentiran na X Godišnjoj konvenciji Association for the Study of Nationalities, New York City, 14-16 April, 2005; o vicevima u Bosni, vidjeti Srdjan Vučetić, "Identity is a Joking Matter: Intergroup Humor in Bosnia," *Spaces of Identity* 4(1), 2004: 7-34.

su svi muškarci 'dobitnici' niti da se neke žene, pod izvjesnim okolnostima, nisu domogle pozicija moći (na primjer, starije žene kao majke sinova vis-à-vis mlađih članova obitelji i snaha). Ovo potonje objašnjava činjenicu da su često *upravo žene te koje vode računa o poslušnosti drugih žena patrijarhalnom poretku*. I naravno, slijedi da ima također neseksističkih muškaraca i patrijarhalnih žena. Ipak, naročito u Bosni, ali također i među običnim svijetom u SAD-u i Europskoj uniji, neprestano sam se suočavala s predstavama o feminizmu kao pokretu koji želi oduzeti moć muškarcima kako bi je prigrabile žene i 'vladale' umjesto njih. "Neko mora dominirati", znali bi reći, ostavljajući mi da sama zaključim kako je najpametnije da muškarci ostanu 'na vrhu'. Bosanske aktivistkinje, pa i one koje su se deklarirale feministicama, ponavljaju uvijek iznova da njihov cilj nije 'dominirati', nego biti ravnopravne (ne *jednake*, nego *ravnopravne*) s muškarcima. Izgleda da će to međustanje potrajati prije no što ova poruka bude shvaćena.

Nije mi bila namjera u ovom eseju dati punu analizu svih pitanja s kojima sam se susrela tokom istraživanja, nego samo se dotaći nekih od njih, kako bi se dobila predstava o dijapazonu stavova s kojima sam se susrela kao istraživačica. Ono što sam iskusila zavisilo je u mnogome od toga kakvu bi predstavu ljudi imali o meni – kao Amerikanki, ženi, feministici, potencijalnom donatoru, suosjećajnoj slušateljici, predstavnici 'civilizacije' dekadentnog, imperijalističkog društva iskvarenog sebičnošću i punog predrasuda o muslimanima i Balkanu. Moje zanimanje za žene i rodne odnose učinile su me podesnom publikom za svaku vrstu tirada o muškarcima i ženama, Europi i Balkanu, 'Zapadu' i islamu, itd. Ono što sam željela pokazati putem ovih kratkih egzemplarnih impresija jeste, kako kategorije koje su na prvi pogled jasno povezane – modernitet/rodna ravnopravnost/'Zapad' i tradicija/patrijarhat/'Istok'/Balkan - nisu baš tako crno-bijelo razdijeljene i uvijek nužno ne korespondiraju. Naprotiv, njihovi odnosi su mnogo kompliciraniji i mijenjaju svoju prirodu, ovisno o okolnostima. Ako želimo razumjeti rodne odnose, patrijarhat, mizoginiju, homofobiju, feminizam, ili pak ulogu ženskih/feminističkih aktivistkinja i njihovih donatora u Bosni (ili bilo gdje drugo), moraju se locirati unutar šireg konteksta političkih, kulturalnih i ekonomskih značenja i životnih realija pripadnika određenog društva.

Prijevod s engleskog:

Venita Popović